

JANKA György

## **A zsinati magyar görögkatolikus liturgia titkos háttere\***

A rendszerváltást követően az állambiztonsági szolgálatok iratainak kutathatósága azt eredményezte, hogy ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a közelmúlt titkainak feltárására. Nagy érdeklődés bontakozott ki az egyházak irányába, az egyházi vezetők, a papok magatartása az érdeklődés fókuszába került, nemcsak a miatt, mert ez a szegmens a kommunista ideológiában a nyílt és felszámolandó ellenség kategóriájába tartozott, hanem a kérdés morális, erkölcsi vonzatai miatt is. A bulvársajtó számára az volt az attrakció, ha egy egyházi emberről kiderült, hogy lepaktált az ellenséggel. Az külön feszültséget gerjesztett, hogy az első szabad évek egyházi vezetői még a régi érában voltak kinevezve, tehát a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke hozzájárulása kellett hivataluk betöltéséhez.

Létszámánál, jelentőségénél fogva a katolikus egyház első helyen szerepelt az egyházpolitikai témájú vizsgálódásokban. Viszonylag korán, és többek által publikálásra került a 20. század egyik legkiemelkedőbb katolikus egyházi eseménye, a II. Vatikáni Zsinaton részt vevő magyar katolikus egyházi delegáció tevékenysége, melyben népes számú beépített ügynök tartotta szemmel egymást, és számolt be a maga sajátos szempontjai szerint a zsinati eseményekről.<sup>1</sup>

A görögkatolikus egyház nem az első vonalban szerepelt, de még így, érintőlegesen is fény derült az állambiztonsági szervekkel való együttműködésre, ügynöki tevékenységekre, melyek a klérus legfelsőbb szintjeitől a legalsóbbakig megjelentek.

2013 januárjában került sor egy együttműködési szerződés aláírására az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola között a tudományos kutatás elkezdéséről,

\* Kutatásaimat az OTKA K108780 sz. pályázat keretében végeztem.

1 KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság 1956-1990*, Budapest 2001, 97-143; KAHLER FRIGYES: *III/III-  
as Történelmi Olvasókönyv 3*, Budapest 2005. 65-84; 184-303.

a bennünket érintő anyagok digitalizálásáról.

Legnagyobb meglepetésemre az első, általam vizsgált dossziék egyikében rábukkantam az 1965. november 19-én a Szent Péter bazilikában dr. Dudás Miklós hajdúdorogi megyéspüspök által a zsinati atyák jelenlétében teljesen magyar nyelven végzett liturgia szigorúan titkos anyagára. Ez felkeltette az érdeklődésemet, hogy megkeressem ennek a számunkra a magyar liturgikus nyelvért való küzdelem szempontjából óriási jelentőségű eseménynek rendelkezésünkre álló dokumentációját, kiegészítve az állambiztonsági szervek anyagaival.

Dudás püspök az ország katolikus értelmisége számára a *Vigília* 1966. évi 8. számában emlékezett meg a magyar liturgiáról a magyar liturgikus nyelv kialakulásáról írt tanulmányában.<sup>2</sup> Miután a honfoglalástól kezdve bemutatta a bizánci szertartású kereszténység történetét és a magyar görögkatolikus liturgiáért vívott hosszú küzdelmet, emelkedett hangnemben így írt: „1965. november 19-én, magyarországi Szent Erzsébet napján, Szent Péter sírja előtt a zsinati oltárnál, édes anyanyelvünkön énekeltük Aranyszájú Szent János liturgiáját. Ősi népekeink egyszerű, de mély áhítatot és méltóságot árasztó dallamai érezhetően nagy hatással voltak a világ minden részéről egybegyűlt, mintegy harmadfélezer zsinati atyára. Olyan ünnepélyes és számunkra megdöbbentően nagyszerű megkoronázása volt ez évszázados sóvárgásunknak és küzdelmeinknek a magyar liturgikus nyelvért, amilyenre még legmerészebb álmainkban sem mertünk gondolni. Isten jóságának és az Apostoli Szentszék megértésének tartozunk hálával azért, hogy a magyar nyelv ilyen fenségesen ünnepélyes körülmények között, a katolikus egyház legnépesebb zsinatán, a Szent Péter bazilikában emelkedett a keleti katolikus egyházak liturgikus nyelveinek sorába”.<sup>3</sup>

A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Exarchátus papsága számára a főpásztor 1965. december 15-én keltezett VII. számú körlevelében számolt be az ünnepélyes magyar nyelvű liturgiáról. Elrendelte a következő vasárnapon az ambóni imát követően a liturgiában a nagy dicsőítés, valamint hálaadó ekténia végzését minden templomban. December 21-én Nyíregyházán, 22-én Miskolcon délelőtt 11 órai kezdettel rekollekciót hirdetett a papság számára a zsinati élményekről.<sup>4</sup>

2 DUDÁS MIKLÓS: „A magyar liturgikus nyelv kialakulása és a bizánci szertartású kereszténység hazánkban”, in *Vigília* 8 (1966) 505-513.

3 *Uo.*, 513.

4 1965. VII. számú *körlevél* (1965. december 15.) 1-2.

A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia 1965. december 22-i ülésén – melyen Hamvas András betegsége miatt Dudás püspök elnökölt – foglalkozott a zsinat utolsó szakaszával. Dudás püspök a Szentatya 1965. december 2-i, a magyar zsinati atyák számára tartott audienciáján elhangzott iránymutatása alapján tárta a konferencia elé a megoldandó feladatokat. Felelevenítette a magyar felszólalásokat (Hamvas András, Brezanóczy Pál, Bánk József, Cserháti József), és megemlékezett a magyar nyelvű liturgiáról, a szentmise megtartásával kapcsolatban pedig jegyzőkönyvbeli köszönetet fogalmazott meg Hamvas András kalocsai érseknek, aki a liturgia megtartását már az elmúlt évben szorgalmazta. A püspökkari konferencia jegyzőkönyvéből az is kiderült, hogy a pápa Dudás püspöknek első zsinati részvétele alkalmából szép mellkeresztet ajándékozott, és minden magyar zsinati atya a pápától ún. „zsinati aranygyűrűt” kapott.<sup>5</sup>

A Görögkatolikus Püspöki Levéltárban mindössze 7 levél található, melyek meglehetősen szűkszavúan tárgyalják a zsinati részvételt. Az első dokumentum a zsinat titkárságától küldött latin nyelvű meghívólevél, 1965. július 23-ai keltezéssel. A megyéspüspök nyilván a korábbi negatív tapasztalatok miatt saját kezűleg írta rá: „mint eddig is, most is újra megteszek mindent, hogy részt vehessek a Szent Zsinaton”.<sup>6</sup>

A fordulat augusztus 23-án következett be. Dr. Hamvas András kalocsai érsek értesítette a püspököt, hogy az AEH elnökhelyettese, Miklós Imre, hozzájárult Dudás püspök kiutazásához a zsinat negyedik ülésszakára, és intézkedik az útlelél megszerzésében.<sup>7</sup> Ugyanezen dátummal, de más iktatószám alatt egy másik levelet is írt Hamvas érsek Dudás püspöknek, melynek első két bekezdése igen érdekes következtetésekre adhat okot.

„Miként értesítettem Excellenciádat, az Állami Egyházügyi Hivatal biztosítja Rómába, a Zsinatra való kiutazását. Az előzmények alapján azonban tudjuk, hogy annak ellenében bizonyos teljesítményeket vár, elsősorban egy magyar nyelvű keleti szertartású misét a Zsinat egyik napján. /Én november 19.-ikét javasolnám/”<sup>8</sup>

Ebből egyértelmű, hogy a zsinatra való kiutazás ügyében kinek a kezében

5 GKPL 41/1966. nyomtatásban: BALOGH MARGIT (szerk.): *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949-1965 között*, Budapest 2008, II. köt., 1266-1271.

6 GKPL 2178/1965.

7 GKPL 2182/1965.

8 GKPL 2182/1965.

volt a végső döntés, és elég meglepő módon kiderül az is, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal a maga részéről legmesszebbmenőkig támogatta a zsinati magyar liturgia ügyét. Hamvas érsek javaslatokat is tett a görög püspököknek a liturgia előkészületeire: egy bemondó kijelölését, aki latin nyelven ismerteti a szertartás történetét és vezényli annak menetét, egy énekkar megszervezését, a római magyar nagykövetség meghívását, egy latin nyelvű füzet kinyomtatását 2500 példányban, hogy a liturgia jól követhető legyen, a vikárius és a szemináriumi rektor kiutaztatását. Levelét az alábbiakkal zárta: „Hiszem, hogy a magyar mise a Szent Péter kupolája alatt a Zsinatot számunkra különösen emlékeztetessé fogja tenni”.<sup>9</sup>

A vízumkérelmet a korabeli gyakorlatnak megfelelően az Actio Catholica Országos Elnöksége intézte,<sup>10</sup> az útlevelet pedig az Állami Egyházügyi Hivatal.<sup>11</sup> Így már felgyorsultak az események, és augusztus végén Miklós Imre AEH elnökhelyettes levélben közölte a püspökökkel, hogy Ilku Pál művelődésügyi miniszter és Prantner József az AEH elnöke szeptember 2-án 15 órakor a minisztériumban fogadja a II. Vatikáni Zsinat negyedik ülészakára utazó zsinati atyákat.<sup>12</sup>

Ha pusztán Püspöki Levéltárunk iratanyagára hagyatkoznánk, akkor munkám már véget is érne, hiszen egy cetli van még az Actio Catholicától, mely közli, hogy a zsinati delegáció 1965. december 11-én 19 óra 45 perckor érkezik meg a Keleti pályaudvarra, és a külön váróteremben ünnepélyes fogadtatásra kerül sor.<sup>13</sup>

Dudás püspök levelezéséből még azt tudjuk, hogy szeptember 17-én sikerült a zsinati titkárságon bejegyeztetnie a magyar liturgiát, s mivel Szent Jozafát és Aranyházú Szent János ünnepei más keleti rítusok által már foglaltak voltak, november 19. lett az időpont.<sup>14</sup> Ugyanakkor a november 19-ének voltak magyar előzményei, mert 1964-ben Ijjas József püspök, 1963-ban Hamvas András érsek misézett ezen a napon a zsinati ülészakákon.<sup>15</sup>

Azt nem merem mondani, hogy szerencsére, de az Állambiztonsági Szol-

9 Uo. – Dudás püspök megjegyzése: „Személyesen kérem az érsek úr részletes tájékoztatását.”

10 GKPL 2026/1965.

11 GKPL 2027/1965.

12 GKPL 2027/1965. 1965. augusztus 30. 37-1/1/1965. AEH Elnökhelyettes

13 GKPL 2816/1965.

14 TÖRÖK ISTVÁN IZSÁK (szerk.): „Egyházamért kész vagyok meghalni” P. Dr. Dudás Miklós szerzetes püspök emlékére, (Baziliták I.), hn. én. (2005), 76-78; SAÁD BÉLA: „Magyar napok – Rómában”, in *Új Ember* 48 (1965) 1.

15 SAÁD: „Magyar napok”, 1.

gálatok Történeti Levéltára dr. Mátyási Miklós fn. ügynök munkadossziéja<sup>16</sup> részletes tájékoztatást ad a római magyar liturgiáról és az ehhez kapcsolódó zárandoklatról. Az ügynök görögkatolikus vallású világi, aki az Actio Catholica munkatársaként dolgozott. Jelentéseit Budapesten Kincses György rendőrhadnagynak tette, aki a tartótisztje volt.

Október elején jelentette Mátyási, hogy Dudás püspök Rómában magyar nyelvű szentmisére készül koncelebrációs segédlettel. Az Állami Egyházügyi Hivataltól ezért Rojkovich István helynök, Bacsóka Pál titkár és még egy pap kiutazását kérte. (Eredetileg Bertalant, testvérét akarta, de az Egyházügyi Hivatal ezt nem engedte. Madai AEH főosztályvezető helyettes közölte Szántay István Actio Catholica-főtítkárral, hogy a hivatal engedélyezte egy nagyobb zárandokcsoport szervezését.<sup>17</sup>

Közben kiderült az AEH útján, hogy az Idegenforgalmi Beszerzési Utazási és Szállítási Vállalat (IBUSZ) nem tud valutát adni, ezért csak kisebb, kb. 15 fős csoportról lehet szó, akik utazásához az AEH valutakeretéből biztosítanának 70-70 dollárt a turistaútlevéllhez. A tervekben a csoport egyharmada lenne görög, a többi római katolikus pap. Görög részről jelentkeztek: Rojkovich István, Bihari Bertalan, Sztankay András, Bacsóka Pál és Keresztes Szilárd görögkatolikus papok.<sup>18</sup>

Dr. Mátyási Miklós fedőnevű ügynök következő jelentéséből már kirajzolódik a november 15. és 23. közötti zárandoklat programterve, de még érdekesebb a tartótiszt értékelése. „A jelentés operatív értékű. Az ügynök, mint görögkatolikus vallású, funkciója mellett a dekonspiráció veszélye nélkül vállalhatja a zárandoklat útimsallságát, éppen vallása miatt biztosíték van arra, hogy Dudásék mozgását, kapcsolatait beméri”.<sup>19</sup>

Az AEH szándéka szerint Rojkovich helynök és Keresztes Szilárd teológiai tanár a zárandoklatot megelőzően 8-10 nappal korábban utazik Rómába az előkészületek miatt, és gyakorlatilag külön lesznek a csoporttól.<sup>20</sup> Ennek kapcsán Mátyási hosszasan fejtette ki a tartótisztnek a zárandoklattal kapcsolatos véleményét. E szerint az Állami Egyházügyi Hivatal által összeállított csoport alkalmas arra, hogy a Szabad Európa Rádió és a külföldi reakciós sajtóorgánumok „üvölthessenek, hogy magyar békepapok küldöttsége

16 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402

17 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 266-267. 1965. 10. 09.

18 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 285. 1965. 10. 08.

19 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 296. 1965. 10. 09.

20 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 305. 1965. 10. 11.

érkezett Rómába”. Érezte ezt Rojkovich helynök is, mert „összetett kézzel könyörgött az AC főtitkárának”, hogy külön utazhasson, mert ha együtt megy a csoporttal, talán még misézni sem engedik őt, vagy az egész magyar mise terve dugába dől, egy technikai, vagy egyéb kifogással lefűjják majd az egészet”. „Mert ha azzal a csoporttal jön, a Szabad Európa Rádió rögtön le fogja pocskondiázni az egész csoportot”. Mátyási is számíthat rá, hogy megtámadják a csoport miatt. Viszont Rómában óriási jelentőségű lesz a világplénum előtt mondandó magyar mise, azt meg kell szervezni, mégpedig magyar asszisztenciával, és énekkart is kell „keríteni”. Mátyási arra akarta rávenni a titkosszolgálatot, hogy ő is Rojkovichcsal és Keresztessel utazhasson előre, így kikerülhetné a sajtótámadásokat, és „szűz” maradhatna Rojkovichcsal együtt. Annál is inkább, mert biztosítani kell a magyar csoport számára:

1. bejutást a Szent Péter-bazilikába a magyar misére,
2. asszisztenciát és énekkart,
3. a magyar zsinati atyáknál való látogatást,
4. a lehetőséghez képest a magyar csoportnak pápai kihallgatást,
5. a szállás, koszt és program véglegesítését.

Kincses hadnagy hajlott Mátyási előzetes kiutaztatására, mert „így Dudáshoz tartozónak vélik, és feltehetően nem támadják”. A tartótiszt megjegyezte: „Ha felsőbb vélemény szerint Dudás püspök római mise celebrálása komoly politikai haszonnal jár, vagy netán operatív érdekünk is fűződik hozzá, mégsem kellene ezért a külföldi kapcsolatait jól építő, koncepciókban jó jövőjű Mátyási ügynökünket lehetetlenné tenni.”

Az AEH által engedélyezett csoport névsora a következőképpen alakult az ügynök általi megjegyzésekkel:

„Száva János kanonok, főesperes, Miskolc, erős békepap, Babócsa Endre plébános, Budapest, erős békepap, Potoczky János plébános, Budapest, erős békepap, Cavallier József, római katolikus civil békemozgalmi, Bárdy Ferenc, plébános erős békepap, Katona István apátplébános, Füzesabony, békepap, (helyette Holczer Gyula kisvárdai plébános utazott), Bihari Bertalan főesperes, paróchus erős békepap, Kun László kisvárdai paróchus nem békepap, Sztankay András paróchus, nem békepap, Rákosy Elek győri püspöki helynök erős békepap, Csépany Ferenc nyíregyházi plébános főesperes erős békepap, Korcsinszky György debreceni paróchus nem békepap, Varga István mezőkövesdi plébános békepap. Szántay István görögkatolikus civil, Actio Catholica főtitkár”.

Külön utazik: Rojkovich István békepap, Keresztes Szilárd nem békepap.

Tartótiszti utasítás: „A Rojkovich–Keresztes duónak is csak vasúti utazási lehetőségét biztosítson, hogy adott estben ő is nehézség nélkül csatlakozni tudjon hozzájuk”.<sup>21</sup> Nem sokkal később Lóránt főelőadó az AEH-ból lent járt Nyíregyházán, és igyekezett rábeszélni Rojkovich helynököt, hogy a csoporttal menjen. Utóbbi kivédte Lóránt szándékát, „tehát Keresztes nem tud saját »szakállára« tevékenykedni Rómában” – így a tartótiszti értékelés. Kincses hadnagy továbbá utasításba adta, hogy Keresztes Szilárd és Rojkovich István csak egyszerre utazhatnak.<sup>22</sup>

A magyar zarándoklat útjáról a visszaérkezést követő napon már referált Mátyási. A csoport november 15-én indult Budapestről. Bécsben autóbusz várta őket városnézésre, melyet a Caritas fizetett. A papok a Caritastól 200 schillinget kaptak 10 miseintencióért. Rómában a szállás a Casa Alimandi panzióban volt (Via Tunisi 8.). Ez 40 személyes panzió, ahol egy éjszaka fél ellátással 1700 líra. November 17-én szerdán pápai kihallgatáson vettek részt, itt fenntartott ülőhelyet kaptak. A magyar püspökök közül senki nem jött el, ezzel szemben a többi 12 nemzeti zarándokcsoporttal voltak püspökök, akik kimentek a pápa elé, és bemutatták neki csoportjukat. (Valószínűleg egyik magyar főpásztor sem akart a „béke delegációval” kompromittálódni.) November 18-án csütörtökön részt vettek a teljes, nyilvános zsinati ülésen, de mivel hosszú volt, nem várták meg a végét.

Keresztes Szilárd a megérkezésük után minden nap tartott énekpróbát, bevonták a germanikusokat is, és akik a csoportból vállalták, szintén részt vettek a próbákon.

November 19-én pénteken a magyar zarándokok háromnegyed nyolckor a Szent Péter téren voltak, ahol Dudás püspök már várta őket egy 50 fős belépővel. A csoporton kívül meghívólevéllel volt kint Sója Miklós Hodászról és Vaszkun György Nyíregyházáról. Csocsán Jenő is közreműködött a misén. Főleg Amerikából voltak még görögkatolikusok. A mise szövegét több mint 2000 példányban kinyomtatták latin nyelven a zsinati atyák számára. Az énekkart a Szent Péter-szobor előtt helyezték el, a magyar püspökök zsinati helyükön ültek. Az egység kihangsúlyozására s Hiszekegyet és a Miatyánkot latinul mondták el. A jelentősebb részeket latinul konferálták. Biharit nehezen vették be az asszisztenciába, mert Dudásnak nem kedves ember. Megsértődve haza is akart jönni, de aztán megvigasztalódott azzal, hogy ceremonárius lett.

21 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 305-308. 1965.10.11.

22 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 331. 1965. 11.09.



Az amerikaiak kérdezték a magyar görögkatolikusoktól, hogy mire lenne szükségük. Felajánlottak használt miseruhákat, amivel Rojkovich helynök élt is. Általánosságban érdeklődtek a hazai görögkatolikusokról. Elismerték, hogy a magyar görögkatolikusok liturgikus téren leelőzték őket, ők azonban anyagiakban állnak jobban. Egymás támogatását kérték. Címcseré is történt, a címek Rojkovich helynökénél vannak.

Pénzt Kún László kapott egy francia paptól. Véletlenül ismerkedtek meg, a pápai kihallgatáson egymás mellé kerültek. A francia pap átadta a pénztárcáját, melyben 35.000 líra volt, és pro forma azt kérte, hogy mondjon el érte egy misét. Kijelentette: „Ti magyarok megérdemlitek”.

November 19-én ebéd után a zarándokcsoport tagjai együtt mentek el a „Domus Mariae”-ba, ahol a püspökök teljes létszámban fogadták őket. Dudás püspök megköszönte a közreműködőknek az asszisztenciát.

A *L'Osservatore Romano* kedvesen emlékezett meg a miséről. Hasonlóképpen a *Vatikáni Rádió* is. Másnap ebédnél visszahallgatták a közvetítés ismétlését. Semmi bántó hang nem hangzott el.

November 21-én vasárnap a görögök a „Domus Mariae”-ba mentek Dudás püspökhöz. Délben mindenki ott volt a Szent Péter téren a pápai áldáson.

November 22-én hétfőn a Termini pályaudvarról indult a vonat visszafelé. Érkezés november 23-án kedden a Keleti pályaudvarra.

Összegzésként az ügynök megállapította, hogy az út jól sikerült. „Ellenséges hangot nem tapasztaltunk, még a *Szabad Európa Rádió* részéről sem. Úgy vélem, hogy aki velünk kint volt gyarapodott élményekben, tudásban és hazaszeretben”.<sup>23</sup>

Itthon a *Magyar Kurír* és az *Új Ember* katolikus hetilap számolt be az eseményekről. Előbbi főként az elutazásról, utóbbi először egy rövid hírben a papi küldöttségről, később egy hosszabb beszámolóban az ünnepélyes liturgiáról.<sup>24</sup>

Milyen új adalékokhoz jutottunk a levéltári forrásokból? – A zsinat második és harmadik szakaszán, november 19-én Árpád-házi Szent Erzsébet ünnepén magyar püspökök miséztek a zsinati atyák előtt, 1963-ban Hamvas András kalocsai érsek, 1964-ben Ijjas József csanádi apostoli kormányzó. Dudás püspök az 1965. december 22-ei püspökkari ülésen kiemelte, hogy a magyar görögkatolikus liturgia megtartását Hamvas érsek már az előző eszten-

23 *ÁBTL* 3.1.2. M-32402 339-347. 1965. II. 24.

24 *Magyar Kurír* 55. évfolyam, 342/A szám, 1965. november 15. *Új Ember* 47 (1965) 1; *Új Ember* 28 (1965) 1.



dőben szorgalmazta. Hamvas érsek így akarta lehetővé tenni az állam által háttérbe szorított Dudás Miklós kiutazását, vagy különlegesnek gondolta a magyar nyelvű görögkatolikus liturgia reflektorfénybe állítását, vagy mindkettőt? Erre még nem kaptunk választ, talán a Kalocsai Érseki Levéltárban felbukkan egy erre vonatkozó utalás, de mindenesetre Hamvas érsek pozitív hozzáállása és jószándéka kétségbevonhatatlan.

Ugyanakkor tény, hogy az Állami Egyháziügyi Hivatal és a kommunista magyar állam kapva kapott az ötleten, és kifejezetten felkarolta és támogatta a magyar görögkatolikus liturgia megtartását. A „világplénium előtt megtartott magyar liturgia felsőbb vélemény szerint komoly politikai haszonnal jár, sőt netán operatív érdek is fűződik hozzá” a titkosszolgálat szerint. A kádári kirakatpolitika megmutatta, hogy a Magyar Népköztársaság látszólag komolyan vette az 1964-es részleges megállapodást. Kiengedték a zsinatra Dudás Miklós püspököt, akitől ezt a lehetőséget háromszor megtagadták. Misézhetett, de minden lépését, kapcsolatait figyelték. A „papi zárándokcsoport” legnagyobbbrészt az ország vezető békepapjainak jutalomútja is volt. Nem véletlen tartottak komoly sajtótámadásoktól. Jellemző az is, hogy a görög papok csak a csoport harmadát alkothatták, noha a fő feladat az asszisztencia lett volna. A püspök által kért Bacsóka Pál titkárnak vagy az egyházmegye legnagyobb liturgikusának, Rohály Ferencnek a részvétele politikai okokból fel sem merülhetett, nem beszélve a püspök testvéréről, Dudás Bertalanról, vagy a betiltott bazilitákról.

A történelem Ura azonban minden mesterkedés, ármány és cselszövés ellenére, vagy ezek mellett megengedte, hogy 1965. november 19-én a II. Vatikáni Zsinaton Dudás Miklós püspöknek teljesen magyar nyelven végzett ünnepi liturgiája történetünk egyik legfontosabb mérföldköve lehessen.

